

L'ESTUDI DEL PAISATGE HISTÒRIC DE LES HORTES MEDITERRÀNIES: UNA PROPOSTA METODOLÒGICA

ENRIC GUINOT RODRÍGUEZ*

SERGI SELMA CASTELL**

Aquesta contribució planteja una proposta metodològica per a l'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies d'origen medieval. Primer s'enumeren les fases d'elaboració, seguidament es fixen els diversos paràmetres que cal seguir per a l'anàlisi de la morfologia dels paisatges d'horta i, en tercer lloc, es proposa la interpretació diacrònica d'aquest tipus de paisatge, des de l'època romana fins a la contemporània, principalment a partir del model que representen les hortes valencianes.

Palabras clave: Hortes, Paisatge històric, Poblament històric, Morfologia del territori, Arqueologia medieval.

This paper puts forward a methodological proposal for the study of the historical landscape of the Mediterranean irrigation region of medieval origin. In the first place, it enumerates the phases of elaboration, then it fixes the different parameters to make the analysis of the landscape morphology, and, in the third place, it proposes the diachronic interpretation of those types of landscape, since Roman time to contemporary time, mainly following the pattern which the Valencian irrigation regions represent.

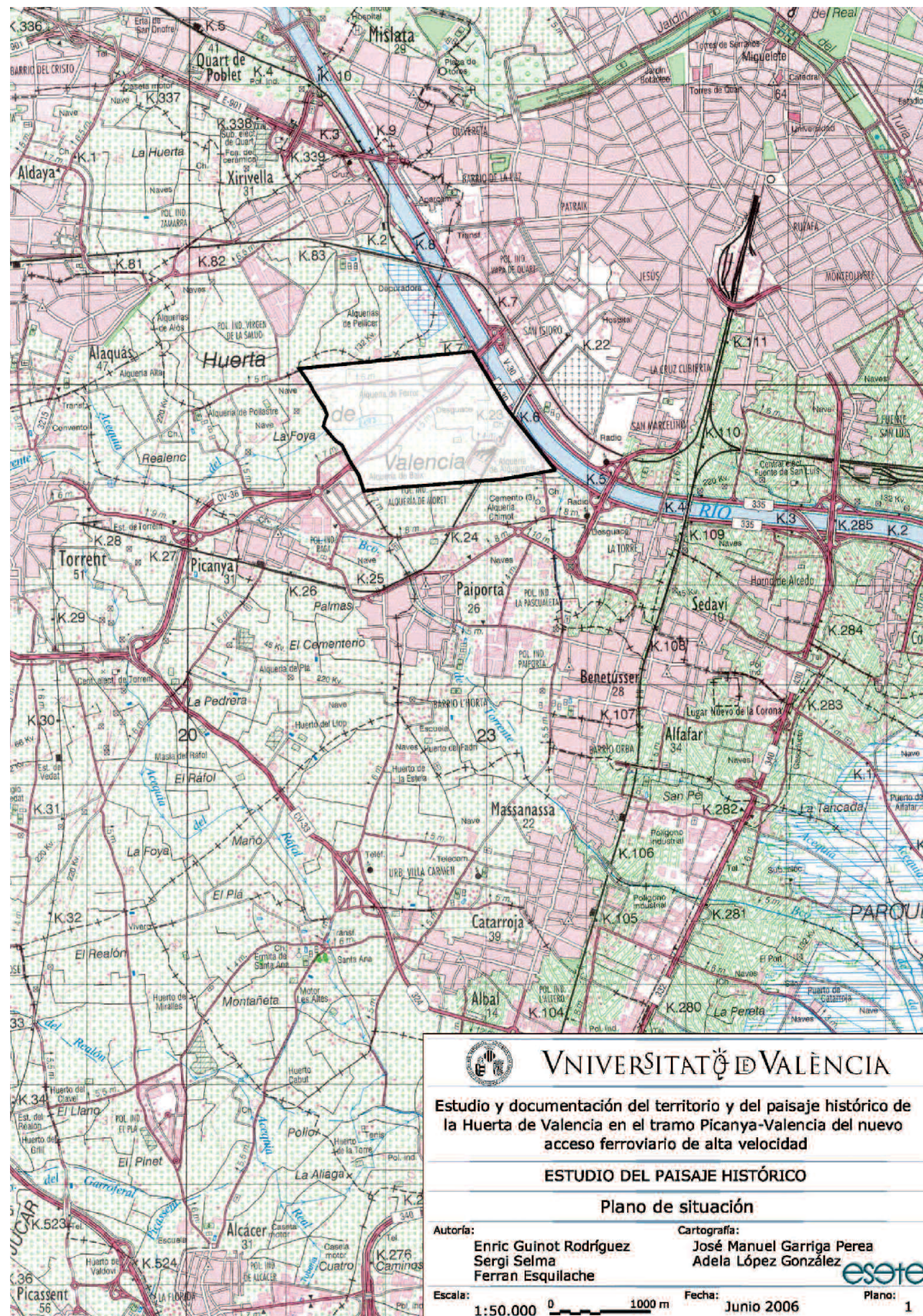
Key Words: Market gardens / Historic Landscape / Historic Settlement / Morphology of the Landscape / Medieval Archaeology.

Un paisatge històric és el resultat de la intervenció humana sobre un territori concret, quan aquesta s'ha aplicat en tota la seua diversitat possible i al llarg del temps. Per això, tot el nostre entorn és, en realitat, un paisatge històric ja que d'una manera o d'una altra s'ha produït la seua antropització, molt intensa en l'entorn urbà, prou acusada en el medi agrari, i més dèbil en les zones boscoses o lacustres del litoral.

Com és evident no tots els paisatges històrics són iguals ja que depenen en gran mesura del grau d'ocupació humana i d'urbanització aconseguit, així com del nivell d'explotació del territori en tots els seus vessants agropecuaris. A més, cada període de la història —cadascuna de les grans etapes socials que a la Península Ibèrica poden sintetitzar-se en el rastre del món ibèric, el romà, el musulmà, el feudal i el contemporani— ha anat deixant una empremta en el paisatge que pot ser identificada, caracteritzada i avaluada, i que resulta més o menys intensa segons el moment i les zones afectades. Es tracta,

* Enric Guinot (Universitat de València), Enric.Guinot@uv.es

** Sergi Selma (ORTESC), serselma@teleline.es

per tant, d'empremtes sobre el territori que presenten unes característiques determinades —amb predomini d'uns o d'altres ítems quantificables— que es poden identificar amb formes concretes de modelar el paisatge.

Els paisatges agraris que han arribat al nostre temps són, en conseqüència, el producte d'una llarga història acumulada del seu ús social. Malaauradament, aquests espais no han estat tradicionalment objecte d'una atenció preeminent per part dels especialistes perquè, molt sovint, tan sols s'ha donat especial rellevància als espais del poder, normalment les edificacions de caràcter monumental, més enllà del seu estat real de conservació, com és el cas de castells, palaus, esglésies, monestirs i d'altres semblants.¹

Sí que és cert, amb tot, que en els últims anys i a l'empara de les successives lleis de protecció del patrimoni històric i cultural, s'ha aconseguit anar elaborant amplis inventaris de jaciments arqueològics —tot i no ser tan exhaustius ni homogenis territorialment com seria desitjable o com preveuen les mateixes lleis— i, més recentment, s'han incorporat els elements del patrimoni cultural que tenen un valor etnològic. Sens dubte això respon a l'assoliment d'uns primers consensos, tant des del camp de l'arqueologia com des de l'àmbit d'estudi de la història en general, per a reclamar la necessitat de documentar i estudiar els espais de vida i treball de la població en general, incorporant així els escenaris de la vida quotidiana

de les capes populars de cada societat concreta. Queda, amb tot, molt per avançar en aquests terrenys, per no parlar de tot allò que s'ha relacionat amb el patrimoni immaterial que molt sovint resulta obviat.

Amb tot el que s'ha dit anteriorment, hui en dia, davant de qualsevol procés de transformació urbanística o de desenvolupament d'infraestructures d'una certa envergadura, un dels costos socials més evidents per al patrimoni cultural de la nostra societat és la destrucció definitiva d'alguns d'aquests paisatges històrics.

L'objectiu en aquests casos, per tant, hauria de ser l'execució de les obres de forma i manera que minimitzaren la fractura del territori i, malgrat la presència de les noves infraestructures, permetre la continuïtat dels espais històrics des del punt de vista funcional i morfològic tant com fóra possible. I tot això, sense descartar l'aplicació de mesures pal·liatives en punts concrets o, com hauria de resultar obvi, la realització d'un estudi exhaustiu dels espais i els elements que es veuran afectats de forma irreversible.

Arribats en aquest punt sense retorn, cal plantejar-se, doncs, com fer l'estudi del paisatge històric, a fi i efecte de poder documentar-lo amb la major precisió possible i, posteriorment, determinar el grau d'afecció que pot arribar a generar la transformació urbanística en la zona i permetre avaluar la incidència d'aquesta sobre el patrimoni cultural.

¹ Des d'un punt de vista patrimonial, serveix d'exemple una ràpida consulta a la nòmina dels BIC del patrimoni immoble declarats per la Generalitat Valenciana fins a l'actualitat. Sobre més de huit-centes construccions individuals i, fins i tot, conjunts urbanístics, la suma d'edificis religiosos (catedrals, esglésies, convents i monestirs), militars (castells, muralles, torres, etc.) i residències nobiliàries (palaus i mansions), arriben al 95 % del total. Val a dir, amb tot, que això és i resulta una pauta generalitzada en altres indrets.

1. Fases d'elaboració de l'estudi sobre el paisatge de les hortes mediterrànies

En l'entorn rural de l'àmbit espanyol, i més en concret de l'àmbit valencià, els espais rurals construïts al llarg de la història es concreten majoritàriament en els paisatges del secà i en els del regadiu. Ambdós són d'una importància històrica semblant, però és evident que el paisatge de més complexitat social i densitat constructiva de l'espai és el paisatge de les hortes mediterrànies. Desafortunadament i de forma molt habitual, la valoració d'aquests paisatges agraris i especialment el de l'horta, s'ha plantejat a partir d'un simple criteri de valor de mercat, de producció en el moment actual, sense que s'ha incorporat en absolut la necessitat de documentar i avaluar la realitat històrica acumulada per aquest espai rural.

És per això que es fa imprescindible incorporar de forma immediata als estudis de valoració sobre aquests paisatges agraris, els corresponents treballs de reconstrucció de l'esmentat paisatge i de la seua interpretació en clau històrica. El mètode de treball combina els patrons ja habituals de la recerca històrica i de l'arqueologia extensiva —pel que fa al buidat de les fonts documentals i a les tècniques de prospecció superficial respectivament—, amb les pautes que caracteritzarien l'arqueologia del paisatge, molt més centrada a fixar uns elements concrets d'anàlisi en el territori, i l'enquesta oral, que resulta bàsica per a recopilar la cultura immaterial associada a un espai determinat.

L'estudi sobre el paisatge d'una horta requereix d'una metodologia senzilla que es pot concretar en tres fases d'elaboració clarament diferencia-

des: en primer lloc, cal fer una recopilació exhaustiva de material de base per a planificar el treball; després, s'ha d'afrontar un intens treball de camp que, des de perspectives arqueològiques, antropològiques i històriques, permeta recollir el major nombre de dades que hi haja sobre el terreny; i la fase següent consisteix en l'anàlisi d'aquestes per tal de fer la interpretació i l'avaluació respectiva de l'esmentat paisatge, no solament des d'un vessant físic i formal, sinó, sobretot, des d'un plantejament cultural i històric.

1.1. La recerca prèvia de material de treball

El punt de partida es basa en la recopilació de tot el material cartogràfic —amb un interès especial per les planimetries antigues— i fotogràfic —especialment vistes aèries— que puguin aconseguir-se sobre la zona o àrea d'estudi i el seu entorn més immediat. Igualment, és necessària la recollida i sistematització de la informació documental que hi ha en els arxius històrics que puga ser d'interès per a orientar i planificar el treball de camp primer, i ajudar després a la interpretació del paisatge històric que s'estudia.

1.2. El treball de camp

És la peça clau de l'estudi, ja que en recórrer l'àrea afectada es poden localitzar, identificar i relacionar els elements claus del paisatge i que configuren alhora el seu patrimoni material. En un paisatge històric d'horta —com és el cas que ara s'exemplifica— és imprescindible identificar i descriure els elements o paràmetres d'anàlisi següents:

- El poblament, i més concretament la documentació dels espais de residència, bé sia de

formes concentrades o disperses, bé de permanents o temporals, i existents o desaparegudes.

- Les xarxes viàries, on caldrà identificar els camins i establir la jerarquia que hi ha entre ells per tal de veure si organitzen el territori i de quina forma ho fan.
- La xarxa hidràulica històrica que hi ha, identificant-hi els sistemes hidràulics generals d'abast territorial ampli i fent una jerarquia de les séquies i els braços de distribució de l'aigua que recorren la zona.
- Els espais de treball, o més exactament, la reconstrucció dels parcel·lars fossilitzats i la seua relació amb altres elements com ara els abancaments, les construccions agrícoles i ramaderes associades, o els espais no cultivats vinculats a l'ús humà.

1.3. L'anàlisi i avaluació dels resultats

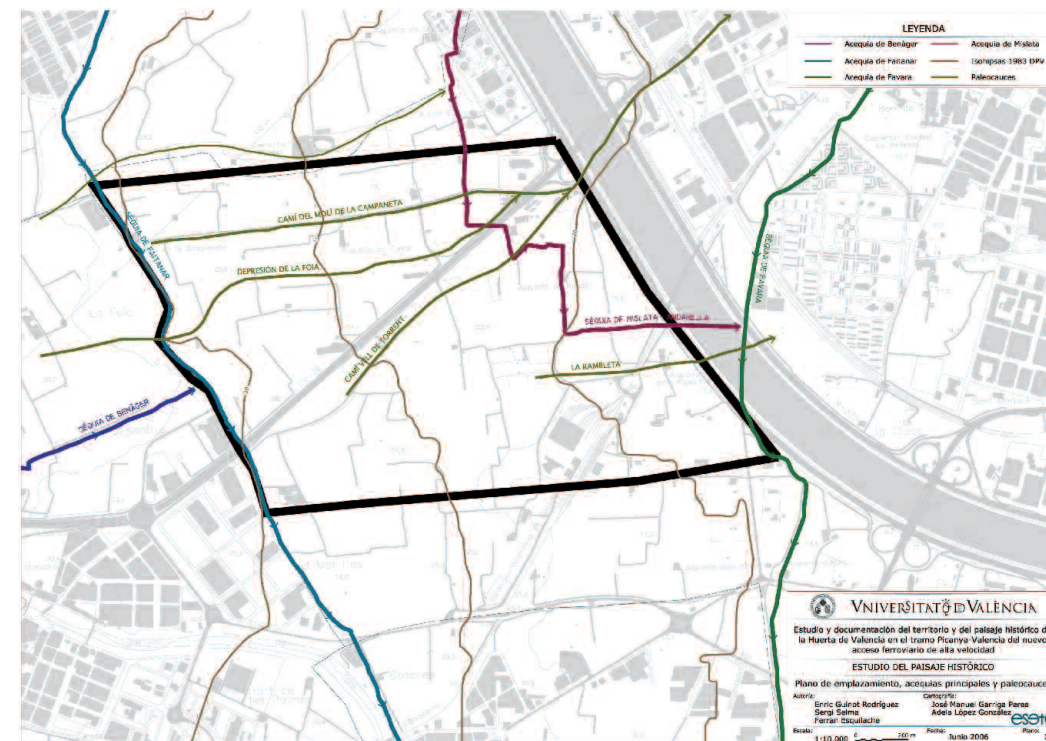
Finalment, una vegada confeccionats i arreplegats els materials de treball sobre els diversos paràmetres objecte d'anàlisi, cal procedir a la convergència de tots ells per a fer la reconstrucció històrica secular del paisatge rural. Per això, cal tenir en compte que els paisatges agraris valencians, especialment les hortes històriques, són herència de la seua construcció en època medieval islàmica, per la qual cosa en aquests casos convé diferenciar entre els elements fragmentaris supervivents de períodes històrics més antics, dels aspectes medievals que van ser els decisius en la construcció d'aquest paisatge agrari que ha arribat als nostres dies.

Es pot concloure, doncs, que l'elaboració de l'estudi d'interpretació i avaluació patrimonial del

paisatge històric d'una horta ha de tindre en compte, de base, un conjunt exhaustiu de planimetries, sobre cartografia oficial o ortofotos a gran escala; un informe històric sobre les característiques de l'espai i el procés de construcció acumulativa al llarg dels segles; una valoració patrimonial dels elements objecte d'estudi i la seua jerarquizació en el territori; i una recopilació de tot el tipus de material susceptible de formar part d'un arxiu de la paraula —oral— i audiovisual.

En aquesta línia, el treball de camp esdevé l'eina adient per a recollir el patrimoni immaterial que va associat a les característiques del paisatge històric que està estudiant-se. Es tracta d'anar més enllà de la simple descripció física dels elements o del paisatge mateix, per a aprofundir en les *maneres de fer*, és a dir, en com es treballa la terra, com es rega, com es denominen les coses i els llocs, com es percep l'espai i el territori pels seus habitants i usuaris, quins són els espais de sociabilitat i, en definitiva, com s'organitza la gent. Aspectes tots ells representatius d'un patrimoni immaterial molt variat i ric que s'ha transmés generació rere generació de forma secular.

Finalment, si l'estudi està motivat per algun projecte de transformació urbanística o construcció d'infraestructures d'envergadura, caldrà un epíleg amb la valoració dels nivells d'afecció que la seua execució pot ocasionar sobre el paisatge històric, a més d'un seguit de propostes o mesures a adoptar per tal de protegir-lo o bé de minimitzar els referits efectes sobre els valors culturals i patrimonials.

Reconstrucció de la topografia original de la zona objecte d'estudi a la séquia de Faitanar.

2. Paràmetres d'estudi i avaluació del paisatge històric de les hortes: la morfologia del paisatge

El paisatge històric és un element que ha de ser estudiat tant des de la seua perspectiva i evolució històrica, com també des del punt de vista de les seues restes materials, de la seua concreció física sobre el terreny. Per aquest motiu resulta important, sinó bàsica, la delimitació de l'àrea d'estudi. De fet, la reconstrucció històrica del paisatge i, per tant, l'anàlisi dels paràmetres que en guien l'estudi, ja descrits anteriorment, en un espai concret —com ara la zona d'afecció d'una transformació urbanística o d'una infraestructura—, no es pot limitar en excés a la zona d'estricta afecció, car podria limitar-se'n, si no dificultar-ne, la comprensió. Cal que l'àrea d'estudi s'estenga a un espai més ampli, sense límits

precisos en ocasions, però que siga suficient per a entendre les jerarquies que poden fixar els diferents elements estudiats —xarxa de poblament, xarxa de comunicacions i circulació, sistemes hidràulics, espais de treball— en el conjunt espacial del paisatge històric de què formen part.

Qualsevol estudi de paisatge agrari, i més concretament el d'una horta històrica mediterrània, ha de preveure una anàlisi morfològica de l'espai, el caràcter diacrònic de la qual permeta identificar i avaluar les diverses etapes històriques en la formació del paisatge que ha arribat fins als nostres dies. Per aquest motiu, l'estudi s'ha de centrar en aquells elements que han deixat la seua empremta en el paisatge, això si no és que formen part de la seua mateixa configuració. Uns paràmetres que es pro-

posa que siguen analitzats separatament per tal de valorar en quin grau han estat responsables del llegat actual.

2.1. La topografia original

L'inici de qualsevol estudi i valoració d'un paisatge històric sembla lògic que tinga en compte els condicionants naturals que van poder afavorir, dificultar o, almenys, influir en el resultat final de qualsevol projecte d'intervenció i transformació per part de l'home. El substrat topogràfic és el punt de partida obligat per a entendre les transformacions i els canvis que s'han produït en el paisatge, per això ha de practicar-se un intent de restitució de la geomorfologia inicial de la zona.

En línies generals, les hortes valencianes s'assemblen a una gran extensió plana desenvolupada sobre les acumulacions sedimentàries de la desembocadura d'un gran riu, encara que en realitat s'adapten a una topografia original molt més irregular, amb desnivells progressius i l'existència de nombrosos barrancs i torrents que permetien el drenatge de la zona en moments de pluges i inundacions. En definitiva, un terreny irregular que, malgrat les transformacions, preserva trets de la seua fisonomia original (vegeu per exemple Mateu, 1980; Mateu, 1989).

Resulta especialment interessant detectar i reconstruir la presència d'antics paleocanals de drenatge que, sovint, van condicionar el traçat de camins o dels braços de distribució de l'aigua de reg. A vegades, també van ser aprofitats per a fer discórrer pel seu interior algun camí o es convertia en un braç més de reg que, sovint, exercia la doble funció de distribuir l'aigua de reg i, a més, arreple-

gar les aigües sobrants o els escorrims del reg o de la pluja. La seua funció és canalitzar i evacuar els cabals que pogueren afectar la conservació dels camps cultivats.

2.2. La xarxa de camins

La circulació viària existent a la zona ha de ser identificada i descrita, alhora que se n'estableix la jerarquia interna. Els camins són, sens dubte, els elements vitals per a establir la comunicació entre els diferents nuclis de població d'un espai físic determinat, per molt dispersos que aquests es troben.

No obstant això, el primer nivell en la jerarquia d'aquest element sembla oportú atorgar-ho als camins principals, que tenen com a objecte la comunicació entre poblacions importants allunyades entre ells. En conseqüència, van ser els llogarets, llocs o alqueries més disseminades, les que es van acostar a les vies de comunicació a l'hora d'establir-se en el territori i decidir el punt exacte del seu emplaçament.

El següent nivell en la jerarquia de la xarxa viària solen conformar-lo els camins d'accés a les cases i les alqueries. Resulta interessant observar la longitud i la forma del seu recorregut i l'angle que dibuixen en el seu naixement respecte als vials principals. De fet, l'augment del poblament dispers al llarg dels segles finalment generà també una xarxa més gran de camins directes a les alqueries, sovint sense connexió entre elles, ja que generalment tots es vertebren a partir dels vials principals.

L'últim escalafó de la jerarquia viària que ha d'establir-se en l'estudi correspon a les sendes o camins d'accés a les parcel·les de cultiu. L'interés se centra a observar si aquests accessos deriven dels

vials principals o solen tindre el seu origen en els accessos als llocs de residència. En aquest sentit, la majoria dels camins secundaris d'accés als llocs de residència són útils també per a accedir als camps de cultiu, generalment immediats a les alqueries i la seua contornada. Encara així, hi ha alguns camins específics la funció dels quals resideix exclusivament a accedir als camps de cultiu, a les parcel·les més allunyades de l'entramat viari.

La reconstrucció planimètrica de tots i cada un dels camins de la zona d'estudi ha de generar com a resultat una xarxa, simple o complexa, però efectiva, de vies de comunicació que s'adapta en una topografia diversa i que jerarquitzava convenientment la funció de cada un i el seu nivell d'ús.

2.3. La distribució del poblament

Conèixer la forma que adopta cada període històric per a instal·lar la població en el territori i el tipus d'assentament que va utilitzar a l'efecte són aspectes imprescindibles per a una correcta comprensió del paisatge històric i la seua dinàmica secular de creixement.

L'anàlisi de la distribució dels espais de residència de la població i la seua morfologia en l'àmbit de la zona d'estudi permet establir les fases cronològiques del procés d'ocupació i explotació del territori afectat. Encara que resulta obvi, cal indicar que en les hortes valencianes —i en el paisatge rural valencià en general— les evidències físiques i materials —concretades en construccions que encara hui en dia es conserven en peu— són molt abundants per a períodes històrics com el medieval/baixmedieval i el modern/contemporani. Amb tot, per a la fase pròpia de la construcció

i la posada en funcionament de l'espai agrícola irrigat en època islàmica no hi abunden les evidències materials.

De l'estudi morfològic i funcional de l'espai agrícola irrigat es poden inferir algunes hipòtesis sobre la possible ubicació d'establiments d'època islàmica, encara que no molt més. Només futurs treballs arqueològics a la zona podran aportar més llum sobre el tema. No es pot oblidar que la transformació d'un vast espai agrari comporta un gran moviment de terres i el possible cobriment d'elements del paisatge precedents, per això resulta imprescindible recórrer a la consulta dels inventaris de jaciments arqueològics i monumentals que puguen haver sobre la zona d'estudi. La seua integració o desafecció respecte a l'entorn que els envolta és una lectura més d'aquest paisatge històric.

Al contrari, a les hortes històriques valencianes sí que resulta cada vegada més nítida l'ocupació de l'espai que es va produir després de la conquesta feudal del segle XIII, tot i que aquesta no es consolidà i s'estenguera fins als segles baixmedievals (Guinot, 2003; Guinot, 2005). De resultes de tot això, ens trobem amb un poblament poc dens i agrupat a l'entorn dels emplaçaments coneguts habitualment com *alqueries*, l'evolució de les quals en el temps va fer que passaren a definir una explotació agrícola que disposava una edificació de grans proporcions. Moltes d'aquestes alqueries han vist incrementar notablement les seues dependències al llarg dels segles, per la qual cosa una lectura atenta de la seua estratigrafia murària i de la seua arqueologia espacial pot fer visibles algunes restes dels seus períodes més antics.

Per a finalitzar aquest apartat, l'anàlisi ha de fer èmfasi també en l'estudi concret de les cases, les construccions comunitàries, les construccions de defensa, les construccions agrícoles i ramaderes, i totes aquelles que tinguen relació amb l'ús humà del sòl, ja que totes elles vinculen la població amb el territori i, en conseqüència, amb un modelatge concret del paisatge.

2.4. La xarxa hidràulica

En aquest apartat han de descriure's les característiques morfològiques i funcionals de les infraestructures hidràuliques que hi ha a la zona i que van ser construïdes per a transformar la zona en regadiu. Resulta imprescindible establir la jerarquia de cada séquia dins del sistema hidràulic i la seua funció respecte a l'ordenació i regulació del reg sobre la zona.

Séquies mare o principals, braços o séquies secundàries i derivacions menors o conduccions directes a cada camp regat, són la gradació més simple, encara que la veritat és que la distribució i el repartiment de l'aigua pels distints canals resulten molt més complexos. El traçat, el pendent, els sagnats del seu cabal, l'orientació dels camps i les àrees de reg homogènies són algunes de les pautes que han d'incorporar-se a l'anàlisi morfològica de les séquies de reg.

Les séquies contenen, a més, tot un conjunt d'elements integrats que conformen un ampli espectre de restes materials conservades *in situ*, les quals cal considerar com a representants d'un patrimoni hidràulic ric i variat, de vegades tan antigues o més que algunes de les restes arquitectòniques més representatives i encara més venerades del nostre patrimoni cultural (Selma, 1995).

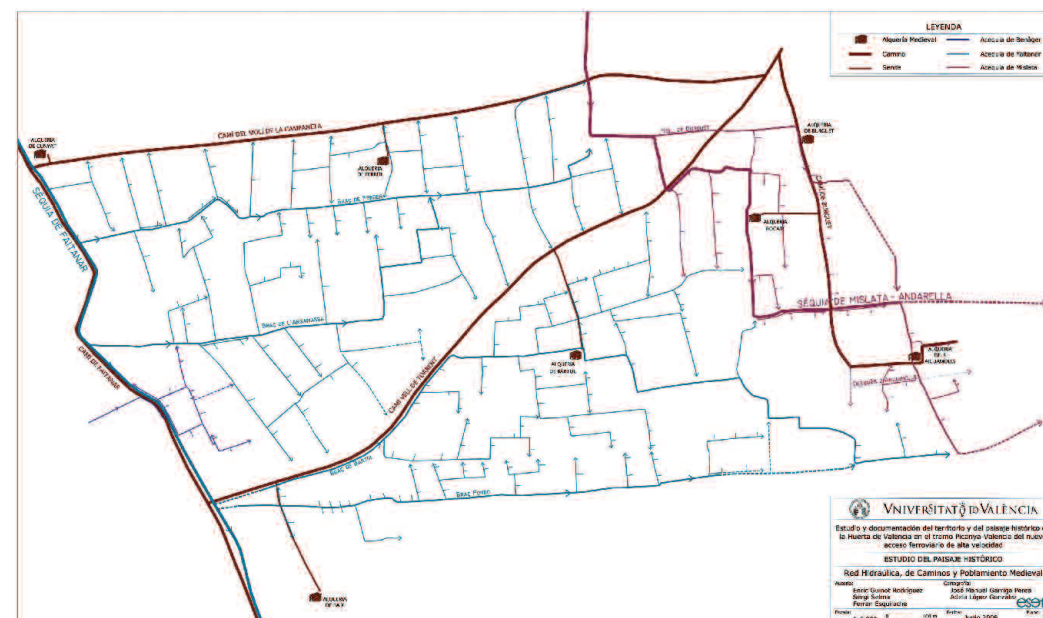
2.5. El parcel·lari agrícola

A l'hora d'analitzar el parcel·lari s'han de seguir les pautes ja conegudes i aplicades en zones semblants d'horta que tenen el seu origen en època islàmica. El punt de partida és, sens dubte, la diferència que hi ha entre les irregularitats que generalment presenten els bancals o terrasses d'època islàmica i les noves parcel·lacions que es produeixen després de la conquesta feudal. La fixació d'un repartiment de les terres conquistades i l'inici i establiment de programes sistemàtics de colonització van donar, com a pauta més habitual, l'aparició de parcel·lars molt més regulars.

El parcel·lari islàmic pot ser detectat en superfície, encara que resulta habitual que l'ús continuat de l'espai i la seua transformació fins a l'últim pam de terra deformen una percepció visual correcta del fenomen. En aquests casos, fa falta una contextualització més gran de l'espai regat per a aprendre alguns d'aquests indicis i entendre'n l'evolució.

Per contra, a l'hora de desxifrar les conseqüències de la conquesta sobre l'ordenació de l'espai, cal buscar en l'entramat parcel·lari actual restes de les parcel·les del repartiment de terres posterior a la conquesta feudal del segle XIII, entenent que el parcel·lari actual seria una evolució a partir del feudal a causa de les contínues divisions interiors de les parcel·les. La seua fixació en el territori es pot detectar igualment.

En aquest sentit, plantegem que el nou disseny de l'espai agrari per part dels conquistadors es va produir respectant les estructures importants de l'anterior parcel·lari, és a dir, les séquies principals, els camins bàsics de circulació, a més dels límits de parcel·les que no corresponien a cap estructura en

Xarxa de camins, poblament i séquies a la Baixa Edat Mitjana. Destaca la baixa densitat de punts de poblament i vies de circulació, mentre la xarxa hidràulica ja es troba plenament desenvolupada.

particular, però que no mantenen una morfologia preeminentment rectangular com la que respon al disseny d'espais en societats colonitzadores, com és el cas de la feudal, i que, al contrari, solen ser resultat de la topografia anterior del terreny.

La primera aproximació a la localització de parcel·les del repartiment es pot fer utilitzant com a mesura base la jovada, unitat de superfície de l'ordenació foral valenciana en què majoritàriament es feien les donacions i que equival aproximadament a tres hectàrees. El resultat permet obtenir parcel·les morfològicament acceptables, que en alguns casos tenen una superfície molt pròxima a una o dues jovades, mesures que es repeteixen en les donacions del *Repartiment*. Tanmateix, no sempre les superfícies de les parcel·les donen com a resultat xifres redones, per la qual cosa ha d'aplicar-se la subdivisió en cafissades, atès que una jovada equival a sis cafissades, i per tant una cafissada aproxi-

madament a mitja hectàrea. Les mesures de superfície en cafissades de les parcel·les s'acosten molt més a números exactes, encara que en alguns casos les xifres resultants no eren divisibles per sis, que és la base del sistema foral per a les mesures de superfície.

L'experiència en el treball de camp ens demostra que, de vegades, el nivell d'abancament de la superfície d'estudi no permetia la construcció de parcel·les amb les superfícies proposades, per la qual cosa cal fer una nova proposta sobre la grandària de les parcel·les del repartiment, aquesta vegada directament en cafissades. D'aquesta manera es podran localitzar i identificar un bon nombre de parcel·les morfològicament lògiques i acceptables, tant sobre els plànols com en el mateix espai físic, les quals disposen a més d'unes superfícies que encaixen molt millor amb les mesures forals, al voltant de dues o tres cafissades segons els casos.

Finalment, pot contemplar-se una altra proposta de divisió parcel·laria a partir de les unitats de reg, entés que cada derivació d'aigua a partir del canal principal pot representar una parcel·la. Això permet, de vegades, corregir alguns errors de la proposta inicial i descartar-ne algunes altres al mateix temps.

3. Anàlisi diacrònica d'un paisatge històric: les hortes mediterrànies d'origen medieval a la Península Ibèrica

L'estudi del paisatge històric no pot limitar-se a una descripció de la imatge actual del territori, que no obstant això sempre serà un bon punt de partida. El referit estudi ha de contemplar una anàlisi diacrònica, que permeta identificar les modificacions que ha patit el paisatge rural al llarg del temps, de tal manera que puga elaborar-se'n finalment una hipòtesi sobre la morfogènesi. Només així podrem entendre el procés d'acumulació generat amb el pas dels segles de les traces que van deixar les diverses societats històriques i, el que és més important, per què han arribat als nostres dies d'una manera concreta o d'una altra, deixant la seua empremta en el paisatge rural.

Així com passa en altres espais, també el paisatge històric de les hortes mediterrànies valencianes, però també d'altres zones de la Península Ibèrica, no és sinó el resultat de l'acumulació al llarg del temps de les formes d'organització de l'espai rural que han anat aplicant, sobre ell, les diferents formacions socials que s'han succeït durant segles. En aquest àmbit de la conca Mediterrània i més en concret en la façana oriental de la Península Ibèrica, cadascun dels grans sis-

temes socials que se succeïren acabaren per deixar la seua empremta en el territori i en el paisatge, perquè tots ells es basen en tradicions, de vegades molt diferents, pel que fa al model de relacions socials, estructures econòmiques i relacions de poder que els han caracteritzat.

Aquesta circumstància fa possible detectar, amb els instruments de la metodologia històrica, el rastre i la influència de la seua presència en el paisatge actual que ens han llegat. Bàsicament, i per a facilitar la comprensió d'aquests diversos models i el seu testimoni, podem centrar-los en les etapes següents: una primera corresponent a les societats ibèrica i romana; en segon terme, l'època medieval islàmica; continua el període corresponent a la societat feudal baixmedieval i d'època moderna; i, finalment, l'etapa contemporània, que comprén els segles XIX i sobretot el segle XX, pels canvis accelerats que es produïren en la realitat espacial de les hortes.

3.1. Època ibèrica i romana

Les primeres transformacions significatives del paisatge mediterrani en la franja costanera de la Península Ibèrica es van produir amb el desenvolupament de la societat ibera sobre la base de la creació de poblats concentrats i una primera organització dels espais de cultiu. D'això hi havia bastants exemples ben destacats en l'entorn valencià, com ara les ciutats de Lliria i Sagunt, però en canvi, en altres llocs, cas de l'horta de la ciutat de València, no hi havia antecedents coneguts d'assentament humà i, per tant, d'organització de l'espai rural i més específicament agrari en aquest període històric anterior al segle II aC, ja que la fundació de l'urbs

valentina té lloc l'any 138 d'aquesta centúria (Ribera, 2002: 43).

Això vol dir que, mentre que en els àmbits rurals que han patit una explotació menys intensa hi ha la possibilitat d'identificar els punts de poblament per mitjà de la localització arqueològica, en zones d'ús agrari intensiu com són les hortes la identificació de jaciments és mínima i no permet fer-se una idea detallada de l'organització espacial. A més, caldria tenir en compte la idea generalitzada entre els especialistes que tampoc no hi hauria necessàriament uns parcel·lars fixos en els espais de conreu d'aquesta societat ibèrica, per la qual cosa la possible empremta d'aquesta societat en l'espai de les hortes pot considerar-se pràcticament desapareguda més enllà del jaciment arqueològic aïllat que puga ser identificat.

L'opinió més general entre els arqueòlegs i els especialistes en l'època antiga és que la romanització va ser la veritable impulsora d'una ordenació de l'espai rural de moltes zones del Mediterrani i, per tant, també d'Hispania. Per això és totalment lògic partir de la idea que, en el marc geogràfic de les actuals hortes històriques mediterrànies, hi van haver explotacions agràries, grans propietats amb l'espai residencial de la vil·la, una xarxa de camins de connexió entre aquestes i també amb la *civitas*, i una organització dels camps de cultiu sobre la base d'una parcel·lació concreta del territori, les centuriacions.

Tanmateix, els testimonis o els simples indicis de tot això en el paisatge actual semblen força limitats

i no permeten conèixer ni explicar amb massa detall el veritable procés d'organització de l'espai rural que, segles després, seria ocupat per les hortes. És evident que aquesta situació no desmereix en absolut l'esforç i el progrés del coneixement dels historiadors de l'època romana, però l'experiència de l'horta de València palesa les dificultats de reconstruir la xarxa del poblament rural romà a partir de les localitzacions arqueològiques.²

Mentre que el nucli urbà de la ciutat de *Valentia* ha anat acumulant una molt notable nòmina de troballes que han donat resultats espectaculars en la reconstrucció del traçat, en l'aspecte i les característiques d'aquesta, contrasta veure que la zona rural del seu entorn és un dels àmbits sobre el qual es disposa de menys informació arqueològica. Això es deu, en opinió dels especialistes, tant a la falta d'excavacions concretes com a l'accelerat procés d'urbanització de la segona meitat del segle XX (Alapont *et alii*, 2004), però també, i aquesta és una qüestió clau al nostre parer, pel fet que aquest paisatge d'horta ha estat un territori de cultius intensius durant segles i, a més, ha viscut una reconstrucció espacial per part de les societats posteriors, la islàmica i la feudal. Tot plegat és el que a la fi elimina de forma molt considerable els rastres materials de les èpoques més antigues, de tal forma que, en general, a hores d'ara només som capaços de situar sobre un plànol la localització de les vil·les romanes, però no de conèixer l'ordenació espacial del seu entorn, o trobar restes materials de conduccions

² Per exemple, Ferran Arasa, en fer un balanç divulgatiu dels testimonis arqueològics del que seria el terme municipal de la València romana, fora de la ciutat, cita bàsicament el pas de la Via Augusta i la seua relació amb la carretera N-340 tradicional, l'existència de centuriacions i algun exemple de l'estructura física d'una *villa*, concretament una al Puig, car les altres que comenta estan fora de l'horta històrica (Arasa, 1999).

d'aigua però no poder lligar-les, ni de lluny, a un sistema hidràulic organitzat.

Respecte al tema de l'organització dels parcel·lars romans, és indubtable que en molts països europeus l'estudi de les centuriacions és d'especial importància, i també en trobem una tradició historiogràfica relativa a les terres valencianes (vegeu Cano, 1974; Bazzana, 1978; Pingarrón, 1981; González, 1995). En general han fet ús d'una metodologia basada en l'anàlisi de planimetries contemporànies de diversa escala, tant de camins com cadastrals, i sobre la base de la identificació de mòduls de distància basats en l'*actus* romà.³

Sens dubte els treballs de González Villaescusa (1995) són els que han avançat més en aquesta metodologia, amb la qual ha corroborat, en uns casos, i ha identificat per primera vegada en altres, la xarxa de centuriacions tant a Llíria com a Sagunt, Elx, i, especialment, l'horta de València, ja que, en aquest darrer cas, ha arribat a assenyalar la traça de fins a tres d'aquestes parcel·lacions romanes.⁴ Però l'opinió d'aquest autor també és categòrica sobre el fet que, si bé hi ha indicis de línies fossilitzades en el paisatge modern corresponents a delimitacions de la centuriació «València A», per exemple a l'horta entre Faitanar i Patraix, a l'oest de la capital valenciana, en realitat les línies dominants i que han caracteritzat el seu paisatge agrari d'horta els últims segles no són coincidents amb les de la citada centuriació sinó que corresponen a una nova organitza-

ció posterior del paisatge esmentat, que atribueix al període medieval islàmic.

Així doncs, tenint en compte les característiques de les restes arqueològiques d'època romana dins del perímetre de les hortes històriques mediterrànies, com ara l'horta de València, poden apuntar-se dues observacions principals:

- a) És evident que, a la vessant mediterrània de la Península Ibèrica, hi va haver una organització agrària i de la població en època romana d'aquelles zones rurals on fins al segle xx hi han hagut hortes històriques, però el rastre material —que s'hi puga constatar de forma arqueològica— és habitualment de tipus puntual i la seua localització no permet conèixer bé el conjunt del paisatge rural romà.
- b) Aquests aspectes que caracteritzen l'espai rural romà i que es poden trobar a les actuals hortes històriques són, en quasi tots els casos, elements aïllats, fora de context de l'actual paisatge, tant pel que fa a la ubicació dels assentaments com a la vertebració dels parcel·lars o al disseny de les xarxes hidràuliques, per la qual cosa es pot afirmar que el paisatge de les hortes històriques no és herència del món romà.

3.2. Època medieval islàmica

A poc a poc, ha anat estenent-se entre els medievals un consens bastant generalitzat a l'hora de

destacar la importància de les transformacions del paisatge rural de la Península Ibèrica a partir de l'arribada dels musulmans en el segle viii, amb un protagonisme clar del paper que tingueren els sistemes hidràulics en la seua caracterització. Hortes i poblament en petites comunitats clàniques serien els dos eixos sobre els quals s'articulària la construcció del territori rural d'Al-Andalus, en el marc de la colonització musulmana i la integració amb les comunitats camperoles tardoromanes locals, tal com han plantejat diferents autors (Guichard, 2001; Barceló, 2001; Glick, 1998).

Tot i que subsisteix actualment un debat sobre el pes que l'Estat i la ciutat musulmana tenien en els mecanismes de decisió a l'hora de constituir i establir noves comunitats i en el disseny i construcció d'espais hidràulics, això no impedeix que aquestes característiques de l'estructura social musulmana medieval, tan diferents a les de la societat romana prèvia i a la posterior societat feudal, van deixar una empremta indeleble si més no sobre el territori del Xarc-al-Andalus i dins d'ell a les hortes valencianes, atès que els assentaments a partir del segle viii dels grups musulmans, àrabs i berbers, van crear un nou paisatge històric que trencava les xarxes de les centuriacions.

Aquestes hortes andalusines medievals relacionades amb les alqueries han estat molt ben caracteritzades morfològicament fins ara en el marc dels petits assentaments de muntanya, que generaven espais hidràulics que no solen superar les 10 o 12 hectàrees però que freqüentment estan entre les tres i les cinc hectàrees. Aquests espais es caracteritzen formalment per l'existència d'un punt de captació de l'aigua, font, barranc o riu, per una

séquia principal de distribució que manté la cota més alta possible sobre el terreny, i per l'existència d'una xarxa secundària de canals i regadores que prenen una forma arborescent o de pinta dominant segons com siga el relleu (Barceló, 1989; Barceló *et alii*, 1998). Igualment, cal destacar-hi la molt elevada adaptació d'aquestes estructures hidràuliques al microrelleu, constatable en els traçats molt sinuosos de les séquies i les formes irregulars, arredonides o amb angles, del parcel·lari, a fi de facilitar el màxim abancament del pendent i generar la millor circulació de l'aigua. S'ha assenyalat com en molts casos les formes generals que adopten les séquies o regadores internes d'aquestes hortes són de tipus arborescent en el seu interior mentre que en el seu perímetre màxim exterior adopten una forma més aviat ovalada, aspectes que són discernibles sobre el paisatge actual quan s'identifica la forma com arriba l'aigua a cadascuna de les parcel·les (Selma, 1991; Selma, 1994; Selma, 1998; Torró, 2005).

Aquest model ben contrastat en terres valencianes, catalanes, baleàriques, murcianes i andalusines de l'Alpujarra, ha estat fins ara més difícil de traslladar a les grans hortes periurbanes i a les planes costaneres per l'enorme diferència en les dimensions dels sistemes hidràulics i la multiplicitat d'alqueries i assentaments, tot i que a poc a poc el model va mostrant les seues coincidències morfològiques. Així, també hi ha un canal principal de distribució (la séquia mare), i abundants canals secundaris i regadores que duen l'aigua a les parcel·les. La diferència és que en aquestes hortes de plana hi havia una multiplicitat d'assentaments o alqueries, de tal manera que el canal principal no

³ Els indicis de les mesures habituals dels parcel·lars romans es basen en el quadrat de 20 x 20 *acti* (cosa que implica un costat oscil·lant entre 703 i 714 metres i una superfície que s'acostava a les 50 hectàrees) segons els casos, encara que també podia utilitzar-se la meitat d'aquestes distàncies. En l'àmbit francès sens dubte la referència n'és G. Chouquer (1996-1997). ⁴ N'ha localitzat tant a l'horta nord de la ciutat, concretament en la part de la séquia de Montcada, com també a l'horta sud, en l'entorn de Patraix. En el primer cas, dominaria una centuriació de mòdul 706 metres (20 *actus*) que ha convingut anomenar «València B», mentre que en el segon cas aquest mòdul seria de 704 metres (també 20 *actus*), que ha denominat «València A».

En línies generals podem considerar que aquesta colonització feudal del Xarc-al-Andalus i, en concret, la seua repercussió en el territori de les hortes històriques, va tenir una sèrie d'eixos o paràmetres que cal resseguir, com ara: l'expulsió o no de la població musulmana de les seues cases i terres; el repartiment de les terres entre els conquistadors cristians d'una forma proporcional pel que fa a les dimensions; la contracció i desaparició de la majoria dels nuclis de residència dispersos per l'horta; la continuïtat dels sistemes hidràulics; o l'aparició d'una nova parcel·lació.

a) L'expulsió o no de la població musulmana de les seues cases i terres.

Es tracta d'un dels principals punts a documentar ja que, segons que hi hagués expulsió o no en els anys posteriors a la conquesta feudal, tot indica que l'ordenació espacial del territori i, en concret, la dels espais de regadiu, es transformà de forma molt desigual. A grans trets, a les hortes —o en les parts significatives d'una horta més gran—, on perdurà el poblament musulmà, el paisatge andalusí experimentà canvis limitats i, en general, fàcilment detectables durant la Baixa Edat Mitjana. En canvi, allà on hi hagué expulsió es poden documentar transformacions del paisatge que, en alguns casos, foren profundes.

b) El repartiment de terres amb dimensions proporcionals i la resta del patrimoni entre els conquistadors cristians.

A hores d'ara comencem a tenir una millor idea dels problemes pràctics que comportà el repartiment de terres als colons cristians, en el cas del País Valencià

tant per part de Jaume I com de la noblesa feudal després de l'expulsió de la població musulmana. L'horta de València va ser un dels espais que va viure de forma més intensa aquest procés, que té referències documentals bastant explícites en el conegut *Llibre del Repartiment*. En línies generals i més enllà de casos concrets, hi van haver dos tipus de donacions majoritàries en funció de la categoria social del beneficiari: una gran heretat o, si hi havia, una alqueria o real/rafal, per als membres de la noblesa, i heretats de terra d'una dimensió de 3 jovades (= 9 hectàrees) —que de vegades variaven a dues o quatre jovades—, entre els colons que eren d'origen camperol o popular urbà. Aquests nous repartiments de la propietat tingueren un reflex directe en la reordenació espacial del paisatge, tant de les zones de secà com també de les hortes d'origen andalusí (Guinot, 2007).

c) La contracció i desaparició de la majoria dels nuclis de residència dispersos per l'horta.

Una tendència general en el paisatge rural de les hortes valencianes repartides entre els colons cristians durant el segle XIII va ser l'abandonament, paral·lel a l'expulsió dels seus habitants musulmans, de la majoria dels espais de poblament. Les conegudes alqueries foren substituïdes per un nou poblament concentrat que, de vegades, amplià i transformà amb perspectiva urbana una petita alqueria andalusina, però en altres ocasions va consistir en una veritable pobla o vilanova totalment *ex novo*. En qualsevol cas, totes dues actuacions comportaren la creació d'una nova xarxa de poblament (vegeu per exemple Torró, 1988-89).

d) La continuïtat dels sistemes hidràulics.

Davant la ruptura que en línies generals comportà la conquesta feudal del segle XIII, en aspectes com l'element humà, l'estructura de la propietat i la distribució del poblament a les hortes andalusines pot afirmar-se en canvi que es produí un grau elevat de continuïtat en el manteniment de la xarxa que nodria el funcionament agrícola d'aquestes hortes, és a dir, en els sistemes hidràulics organitzats que hi havia en aquell moment (vegeu Furió, Martínez, 2000).

Aquesta continuïtat sembla avalada tant per la repetida afirmació en els documents baixmedievals de la continuïtat dels usos, costums i pactes per a l'ús de l'aigua de les séquies de la Vega de València —«com en temps de sarraïns»—, com pel traçat concret que tenen encara hui en dia, en el disseny del qual prima absolutament l'adequació a les corbes de nivell i al microrelleu dels llocs per on passen, cosa que implica que la parcel·lació dels camps hagué d'adequar-se a aquests eixos preexistents i complicà en molts punts poder mesurar les parcel·les amb les dimensions exactes segons el nou sistema mètric de la València foral implantat en el segle XIII. Tot indica doncs que la xarxa hidràulica bàsica és anterior —andalusí—, a la parcel·lació que ens ha arribat fins a l'actualitat, d'origen feudal (Guinot, Selma, 2002, 2003, 2006).

Tot i això hi ha algunes hortes d'origen andalusí que foren transformades i reordenades a partir de la colonització cristiana, tal com passà per exemple al territori d'Alzira amb la construcció de la Séquia Reial d'Alzira o del Xúquer. Tot i que han estat objecte d'importants estudis sobre la seua història

social, n'estan encara pendents les anàlisis detallades de l'organització espacial.

e) La nova parcel·lació.

Respecte a la forma concreta de parcel·lació dels camps i les heretats en aquesta època, al regne valencià fou usual la figura dels *soguejadors*, oficials reials que amidaven i marcaven sobre el terreny amb cordes (sogues) les parcel·les per a assignar-les als colons. Aquest procés és el que generarà les parcel·les reals de cultiu del segle XIII i posteriors, tot i que va plantejar alguns problemes respecte a la seua plasmació pràctica sobre el terreny car no es sap molt bé com es feien aquests mesuraments.

És probable que utilitzaren diversos criteris a l'hora de calcular distàncies, tant de llarg o tant d'ample, fet que implicava que les parcel·les resultants pogueren ser rectangulars, quadrades, més estretes, etc. En principi les mesures teòriques de les parcel·lacions basades en la jovada del segle XIII estan referides fonamentalment a un mòdul de 23 metres (1 pam = 22,75 centímetres), i a una gènesi de parcel·les d'una jovada de 120 x 60 brases (245,7 x 122,85 metres).

La veritat és que tant el treball de camp com l'estudi de les compravendes de terres de l'època baixmedieval, l'anàlisi dels plànols cadastrals del segle XX i la consulta en els llibres de sequiatge, amb l'extensió de les parcel·les en els segles XVIII i XIX, permet comprovar que la mesura estàndard de les parcel·les existents estava basada majoritàriament en una extensió d'una o dues cafissades (mitja o una hectàrea), tot i que s'hi donaven també variacions proporcionals d'aquesta.

Aleshores, sembla raonable deduir tres qüestions importants. En primer lloc, la posada en cultiu de bona part de l'Horta a partir dels repartiments feudals va implicar una adequació o aproximació del parcel·lari que hi havia en època musulmana, a les mesures bàsiques d'una unitat de treball feudal: la citada cafissada (o dues d'elles). El segon aspecte és que les jovades dels repartiments es van amidar realment en camps o parcel·les d'aquestes dues dimensions de forma majoritària. I, finalment, aquesta parcel·lació ha quedat fossilitzada en el paisatge agrari d'aquesta zona fins a l'actualitat, malgrat les subdivisions internes que s'han produït en algunes d'elles.⁷

L'epíleg d'aquest període de canvis correspon a una fase temporal àmplia que se situa entre l'època baixmedieval i la moderna (segles XIV-XVIII) que, tot i no generar transformacions significatives en el paisatge de les hortes històriques, sí que feren la seua aportació corresponent al procés acumulatiu. Una de les qüestions significatives que podem detectar quant a les possibles transformacions del nou paisatge de les hortes medievals a partir de l'impacte de la conquesta feudal del segle XIII és la de la lentitud de les transformacions posteriors en pràctica: tots els paràmetres que afecten l'estructura del seu paisatge i que hem enumerat anteriorment. Per exemple, entre els segles XIII i XVI, i en molts casos fins al XVII, la densitat dels nuclis de poblament a les hortes fou reduïda; sovint no hi hagué fundació de noves localitats i, més específicament, l'aparició de poblament dispers en cases i alqueries o barraques sembla mantenir-se en cotes reduïdes.

En línies generals la xarxa de poblament va canviar relativament poc entre el segle XIV i el XVI-XVII, per la qual cosa cal justificar amb cura, tant documentalment com arqueològicament quines són les edificacions realment baixmedievals respecte del conjunt de les actuals.

Paral·lelament, aquesta lentitud en els canvis de les estructures bàsiques del paisatge rural de les hortes pot traslladar-se també al manteniment de la xarxa bàsica de camins medievals i a la continuïtat de la xarxa hidràulica bàsica. Sobre aquesta última qüestió cal assenyalar que el lent procés de subdivisió de parcel·les entre els segles XIV i XVIII degué de generar, en el seu cas, la construcció d'algunes noves regadores o reguers que dugueren l'aigua fins a la nova parcel·la dividida, però sembla evident que aquestes alteracions no van significar canvis fonamentals en l'estructura de la xarxa hidràulica i, en conseqüència, del paisatge d'època feudal.

Cal tenir en compte, a més, que les modificacions més visibles del paisatge d'aquestes hortes sembla que es produeixen en els conreus predominants, ja que va passar-se d'una presència generalitzada del cultiu de cereals i vinyes durant l'època baixmedieval —amb un pes minoritari de les hortallisses, els fruiters i el farratge (alfals generalment), o fins i tot l'arròs—, a la generalització de les moreres com a arbre subministrador de fulla per al cultiu del cuc de seda entre els segles XVI i XVIII. Però encara que la presència d'aquest arbre va tenir un clar impacte en el paisatge visual de l'horta, tancant-la en perspectiva, no va produir un canvi estructural en la morfologia espacial.

En resum es podria explicar que en el paisatge que ha arribat als nostres dies, a les hortes valencianes han sobreviscut una sèrie d'elements estructurals que es remunten a la gran reorganització de l'espai rural de l'horta produïda en el segle XIII, amb lleugeres modificacions durant la resta de l'època baixmedieval i moderna.

Els trets del paisatge baixmedieval es troben representats, principalment, per l'existència d'una sèrie de grans alqueries senyoriales i per la gènesi d'un nou parcel·lari basat en mesures feudals: la cafissada i els seus derivats, tot i que s'adapta en la seua forma i en els límits exteriors a l'existència de línies de rigidesa espacial que vénen d'època musulmana, com poden ser els braços principals de les séquies o els sistemes hidràulics i els camins principals de trànsit de població a població.

3.4. Els canvis de l'època contemporània

El procés de la revolució burgesa a Espanya en el primer terç del segle XIX així com els canvis cap a una societat més urbanitzada al llarg del segle XX han caracteritzat profundament l'evolució històrica del món rural. La desaparició dels senyorius nobiliaris i de les relacions socials feudals, la desamortització dels béns eclesiàstics, la construcció d'un Estat liberal, el creixement de les ciutats, l'augment demogràfic, el desenvolupament d'una agricultura comercial, la revolució de les comunicacions i molts aspectes més han caracteritzat el període de canvis més grans en la història de la nostra societat i, per tant, és evident que hauran hagut de deixar un fort impacte en la realitat del paisatge agrari del moment (vegeu Romero, Hernández, 1980; Romero, 1983).

Així doncs, podríem precisar que les principals transformacions dels dos últims segles en el paisatge de les hortes històriques s'han concentrat en cinc qüestions fonamentals, encara que no totes coincidents en el temps, i que s'enumeren tot seguit: un procés de fragmentació del parcel·lari; un augment en la densitat del poblament dispers en cases i alqueries; l'aparició de noves fonts de subministrament d'aigua com són els pous o els motors; el canvi de cultius amb la generalització del taronger; i la ruptura del paisatge d'horta secular per grans infraestructures com ara carreteres i ferrocarril. Vegem-ho.

a) La fragmentació del parcel·lari.

Tot i que aquesta és una característica secular de la tradició agrària d'època medieval i moderna a les hortes, durant segles es va mantenir en uns límits bastant reduïts, atès que el parcel·lari va continuar en bona mesura organitzat en unitats de treball d'una o dues cafissades (mitja o una hectàrea). Les compravendes i els establiments emfitèutics o arrendaments van fer oscil·lar aquesta parcel·la *estàndard*, però és ben significativa la tendència al manteniment d'aquests paràmetres parcel·laris fins a l'actualitat.

A partir del segle XIX i durant la primera meitat del XX els canvis en la demografia i en la producció agrícola de les hortes van empènyer de forma insistent cap a una fragmentació creixent d'aquesta parcel·la bàsica. Des de final del segle XVIII el territori valencià va entrar en una dinàmica sostinguda de creixement de la població i, en conseqüència, es va produir una tendència a la partició del patrimoni familiar en les terres i, un dels mecanismes utilit-

⁷ Vegeu una anàlisi detallada d'aquesta qüestió per al cas de l'Horta de València en Guinot (2007).

zats, fou la divisió interna d'aquestes parcel·les estàndard en unitats més reduïdes de tres o dues fanecades (1 cafissada = 6 fanecades = mitja hectàrea). Aquest procés fou possible tant per l'augment de la rendibilitat de les terres de les hortes mediterrànies, com pel desenvolupament significatiu d'una agricultura cada vegada més comercial. La simultaneïtat d'ambdós processos durant més d'un segle va contribuir a una important transformació del paisatge social de les hortes valencianes perquè va permetre que, tot i que cada vegada amb menys terra, les famílies llauradores pogueren subsistir i reproduir-se.

El mecanisme formal per a dividir-les fou pràcticament sempre el mateix: la parcel·la base d'una o dues cafissades es tallava en forma longitudinal en dues o tres unitats des del seu costat més curt, de tal manera que es creaven noves parcel·les que mantenien la seua profunditat escurçant tan sols el seu costat menor. La peculiaritat d'aquest mètode és que genera uns límits rectilinis molt nítids entre nova i nova parcel·la, mentre que els exteriors de la unitat original mantenen la seua irregularitat, tan freqüent quan coincideixen amb braços de séquies i fins i tot camins antics, cosa que permet datar almenys de forma proporcional entre els uns i els altres l'antiguitat relativa en la seua gènesi.

b) L'augment en la densitat del poblament dispers en cases i alqueries.

Com és lògic la tendència al creixement demogràfic i a la subdivisió dels patrimonis familiars i el parcel·lari va comportar un progressiu creixement del poblament dispers en noves barraques, cases i

alqueries. Aquest procés va ser molt intens en algunes zones de l'Horta de València fins a mitjan segle xx, generalment més gran com més prop del nucli consolidat de la ciutat, i més feble a mesura que anem allunyant-nos-en, mentre que en altres hortes, com ara la de Castelló o Vila-real, la proliferació de casetes no comportà residència dispersa usualment.

c) L'aparició de noves fonts de subministrament d'aigua: els pous o els motors.

Una de les conseqüències del desenvolupament d'una creixent agricultura comercial al llarg del segle xix i principi del xx va ser la intensificació del treball agrari i les collites en el marc de les hortes valencianes. Això va comportar un augment de les demandes d'aigua procedent dels rius i les fonts tradicionals, la qual sovint era repartida basant-se en acords i pactes d'origen medieval. Evidentment cada vegada es va fer més freqüent i greu la insuficiència d'aigua per a respondre a aquesta creixent demanda i, per això, el canvi revolucionari que es donà cap a la fi del segle xix quan s'instal·laren els primers motors de vapor per a elevar aigua des dels pous que punxaven una capa freàtica que podia ser buscada a cotes molt més profundes del que es feia anteriorment. La difusió d'aquesta a les hortes va ser lenta pels costos econòmics que plantejava però, a poc a poc, van anar estenent-se durant el primer terç del segle xx, i les seues xemeneies tan característiques entraren a formar part del paisatge agrícola, en una confluència visual entre revolució industrial i agrària (vegeu Martínez, 2006).

d) El canvi de cultius: la generalització del taronger.

Un altre dels canvis importants en el paisatge històric d'aquestes hortes s'ha produït des de principi del segle xx, en alguns casos ja en la segona meitat del xix, però amb uns efectes ben importants en la realitat visual del seu paisatge. Es tracta de la substitució generalitzada de l'anterior conreu de cereals i de verdures i hortalisses que havia caracteritzat l'horta tradicional dels segles xix i xx, pel predomini del taronger com a cultiu arbori.

També cal tenir en compte els canvis que va generar la seua difusió en els usos i costums del treball agrari a les hortes. Per exemple les demandes d'aigua per a reg són diferents en la seua temporalitat a la de les hortalisses, i també ho són les del volum necessari en cada cas per a regar una parcel·la de les mateixes dimensions amb un tipus de cultiu o altre. D'altra banda, també s'hi han de tindre en compte les diferents demandes de treball que comporta per als llauradors ja que, segons l'època de l'any, la presència diària d'aquests al camp de tarongers no és necessària, fet que comporta una circulació i una diferent presència de les persones en l'escenari de l'horta.

e) La ruptura del paisatge de les hortes històriques per les grans infraestructures.

Malgrat que els canvis enumerats fins a ara són considerables, no tots són del mateix calat i, de fet, tenen un impacte diferent bé siga sobre el paisatge agrari, bé sobre els usos socials o bé sobre el paisatge històric. Així, la difusió dels tarongers ha comportat en la segona meitat del segle xx aquest canvi important en la imatge visual, i en la mateixa visibilitat de les hortes, però en el fons no deixa de ser un

Proposta de reconstrucció del parcel·lari feudal a partir del segle XIII, basat en les mesures forals de jовades i cafissades (1 jовada = 6 cafissades = 3 hectàrees). Les parcel·les són encaixades entre els eixos anteriors que dibuixen el paisatge: séquies principals i camins de circulació.

canvi temporal en el sentit de la seua reversibilitat sense alteracions profundes en l'ordenació espacial.

Passar d'un camp d'hortalisses a un de tarongers ha estat una decisió personal del llaurador buscant rendibilitat però, en general, no ha provocat majors alteracions físiques o estructurals de l'espai de l'horta, tal com es constata en el passat amb el canvi del cultiu de vinyes i cereals medievals per les moreres de l'època Moderna, i el nou pas a les hortalisses en el segle xix. El mateix podem dir de l'aparició de les xemeneies dels motors de vapor enmig de les hortes, les quals esdevenen fites d'orientació espacial, ja que la influència d'aquestes en la parcel·lació o en les vies de comunicació es pot considerar molt limitada.

En canvi, en aquests dos últims segles les hortes històriques s'han vist afectades per la construcció de successives grans infraestructures, les quals han alterat l'espai amb un considerable impacte sobre el paisatge perquè el seu disseny del territori es basava en nous criteris socials d'ordenació espacial, sovint de caire urbana, sense relació amb l'ordenació del paisatge històric d'una horta d'origen medieval. Ens referim concretament a les noves carreteres —de traçats rectilinis— entre poblacions i a les vies del ferrocarril, que es remunten al segle xix, però que han assolit la seua expressió més gran

en els darrers trenta anys en ser transformades en autovies o línies de l'AVE, de molta més envergadura i amb més capacitat per a seccionar i anul·lar camins i séquies de qualsevol mena.

4. Conclusions

L'aigua és la protagonista principal a l'hora de modelar el paisatge agrari de les hortes històriques. Això vol dir que, a les hortes valencianes, la localització dels nostres pobles i ciutats, la direcció i dimensions de les parcel·les de cultiu, o el traçat dels camins, està condicionat pel disseny de l'espai i el repartiment de l'aigua per la xarxa de séquies.

Però aquesta influència decisiva del domini de l'aigua escassa i irregular del nostre país no és limitada a un aspecte físic. A més de dominar-la, cal procedir-ne a la regulació i distribució, a articular mecanismes de gestió i reglamentació que possibilitaren un ús racional (domesticat) entre les diferents comunitats humanes que en depenien.

Per això *domesticar* l'aigua ha estat una de les tasques més antigues que ha realitzat la humanitat per a configurar alguns dels seus paisatges més característics. En el cas valencià, el recurs a l'aigua com a eina per a transformar un espai agrari en camps de cultiu fèrtils, que a més estan ordenats i adaptats a l'orografia del terreny (en allò que de forma equivocada en diem «integrats en el medi»), és la prova més evident que està generant-se una construcció totalment artificial. Abancalar els terrenys, traure l'aigua dels seus cursos naturals, emmagatzemar-la, conduir-la i distribuir-la proporcionalment pels camps de cultiu no és cap altra cosa que fases diferents de l'elaboració i el funcio-

nament d'un artefacte construït, al qual hem convingut en denominar, tècnicament, espai hidràulic i, socialment, horta.

Moltes van ser les construccions emprades per a dominar els cabals naixents o els cursos d'aigua en circulació i que, ara, són clars testimonis del ric patrimoni hidràulic heretat. No obstant això, el principal *monument* que ha de ser estudiat, protegit i difós, pels seus valors històrics, culturals i patrimonials, és cadascuna d'aquestes hortes. Totes elles formen part del llegat que ha anat conformant-se a poc a poc, generació rere generació, com a resultat d'un saber popular i una tradició centenària, si no mil·lenària.

Les hortes, els espais hidràulics, o més planerament els espais de l'aigua, són veritables monuments de la cultura popular, de la cultura agrícola d'un poble que, com el valencià, ha treballat la terra durant segles per a sobreviure, però que també ha hagut de construir i canalitzar séquies, organitzar el repartiment de l'aigua entre pobles i col·lectivitats humanes, trobar respostes als conflictes per l'ús de l'aigua, inventar mecanismes i solucions de repartiment per tanda entre el reg i la molla del gra, o construir les màquines i les instal·lacions dels molins hidràulics.

Al capdavant, ací s'ha intentat plantejar una proposta metodològica per tal d'estudiar, analitzar i avaluar els paisatges històrics de les hortes mediterrànies. Una proposta que s'inicia amb l'enumeració d'unes fases elementals que s'han de seguir en l'elaboració i la confecció d'un estudi global sobre el paisatge de les hortes; que continua amb l'establiment d'una sèrie de paràmetres o ítems que han de ser objecte preferent d'estudi i avaluació en tant

que configuren la morfologia del paisatge històric de les hortes objecte d'estudi; i, finalment, en aquesta proposta metodològica es considera imprescindible fer una anàlisi diacrònica del paisatge històric per tal de fixar les empremtes que cada formació social va deixar al llarg dels segles en la configuració social i funcional de les hortes mediterrànies d'origen medieval a la Península Ibèrica.

En definitiva, es tracta d'una proposta metodològica que utilitza paràmetres d'estudi i processos d'anàlisi que condueixen a l'obtenció de resultats plausibles i contrastats que, al mateix temps, permetran la confrontació amb altres estudis sobre el paisatge i el territori, per tal d'aconseguir una panoràmica global del territori afectat i, sempre, des d'una perspectiva diacrònica en l'esdevenir de la seua evolució històrica.

Els estudis del paisatge, ara com ara, són la millor eina per comprendre la realitat actual d'un territori transformat al llarg dels segles. L'estudi del paisatge aporta una visió global del valor patrimonial i cultural que pot tenir l'espai analitzat. La seua perspectiva supera àmpliament els resultats que fins ara aportaven les prospeccions arqueològiques superficials o l'estudi de les troballes puntuals.

Es tracta d'un concepte que entra de ple en l'esperit original de les lleis de patrimoni històric i cultural. Algunes defineixen aquest com la «cultura material fruit de l'acció de l'home en sentit ampli», i consideren aquella com «un conjunt de béns que han de ser apreciats en si mateix», i el valor d'aquest patrimoni el proporciona «l'estima que, com a element d'identitat cultural, mereix a la sensibilitat dels ciutadans» (Llei 16/85, de 25 de juny de 1985, de Patrimoni Històric). D'altres són encara

més explícites, com la llei valenciana quan estableix que «formen part del patrimoni cultural valencià, en qualitat de béns immaterials del patrimoni etnològic, les creacions, els coneixements i les pràctiques de la cultura tradicional valenciana» (Llei 4/1998, d'11 de juny, de Patrimoni Cultural Valencià), i això és justament el que conté el paisatge de les hortes històriques, tot un saber fer i un saber actuar que s'ha transmès de forma secular, de forma tradicional, en romandre intrínsecament lligat en una realitat física tangible com és el paisatge construït de les hortes històriques.

Bibliografia

- ALAPONT, L. *et alii* (2004): "L'arqueologia de l'Horta de València: un món per descobrir", *Afers*, 47, p. 13-28.
- ARASA, F. (1999): "El territorio municipal: caminos, parcelaciones y poblamiento", en *Historia de Valencia*, València, Levante; Universitat de València, p. 26-29.
- AZUAR, R. i GUTIÉRREZ, S. (1999): "Formación y transformación de un espacio agrícola islámico en el sur del País Valenciano: el Bajo Segura (siglos IX-XIII)", *Castrum*, 5, p. 201-211.
- BARCELÓ, M. (1989): "El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales", en *El agua en zonas áridas. Arqueología e Historia. I Coloquio de Historia y Medio físico*, Almería, vol. 1, p. xv-xl.
- BARCELÓ, M. (2001): "Immigration berbère et établissements paysans à Ibiza (902-1235). À la recherche de la logique de la construction d'une nouvelle société", *Castrum*, 7, p. 291-321.
- BARCELÓ, M. *et alii* (1998): *The design of irrigation systems in al-Andalus*, Bellaterra.
- BAZZANA, A. (1978): "Vestiges de centuriations romaines et d'un itinéraire préromain dans la plaine de Castellón", en *Archivo de Prehistoria Levantina*, 15, p. 277-292.
- CANO, G. M. (1974): "Sobre una posible centuriatio en el regadío de la Acequia de Montcada (Valencia)", en *Estudios sobre las centuriaciones romanas en España*, Madrid, p. 115-127.
- CHOUQUER, G. (dir.) (1996-1997): *Les formes du paysage*, París, Errance, 3 volums.
- ESQUILACHE, F. (2007): *Història de l'horta d'Aldaia. Construcció i evolució d'un paisatge social*, Aldaia, Ajuntament d'Aldaia.

- FURIÓ, A. i MARTÍNEZ, L. P. (2000): "De la hidràulica andalusí a la feudal: continuïtat i ruptura. L'Horta del Cent a l'Alzira medieval", en *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, Ajuntament d'Alzira; Universitat de València, p. 19-73.
- GLICK, Th. F. (1998): "Els pagesos i l'organització d'una agricultura d'importació", en *L'Islam i Catalunya*, p. 85-91.
- GONZÁLEZ, R. (1995): "Paisaje agrario, regadío y parcelarios en la huerta de Valencia. Nuevos planteamientos desde el análisis morfológico", en *II Coloquio Historia y Medio Físico. Agricultura y regadío en Al-Andalus*, Almería, p. 343-360.
- GUICHARD, P. (2001): *Al-Andalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia (siglos XI-XV)*, València, Universitat de València.
- GUINOT, E. (2003): "El desplegament feudal sobre el País Valencià. Repartiment i colonització a l'Horta de València: Montcada (1239-1246)", en *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, Universitat de València, p. 361-388.
- (2005): "L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana. De sistema hidràulic andalusí a feudal", *Afers*, 51, p. 271-300.
- (2007): "El repartiment feudal de l'Horta de València al segle XIII: jerarquització social i reordenació del paisatge rural", en E. GUINOT i J. TORRÓ (eds.), *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó*, València, Universitat de València, p. 111-196.
- GUINOT, E. i SELMA, S. (2002): *Las acequias de la Plana de Castelló*, València, Conselleria d'Agricultura; Generalitat Valenciana.
- (2003): *Las acequias de Elche y Crevillente*, València, Conselleria d'Agricultura; Generalitat Valenciana.
- (2006): *Les séquies de l'Horta-nord de València: Mestalla, Rascanya i Tormos*, València, Conselleria d'Agricultura; Generalitat Valenciana.
- MARTÍ, R. i SELMA, S. (1995): "La huerta de la madina de Šubrub (Segorbe, Castelló)", *Boletín de Arqueología Medieval*, 9, p. 39-51.
- MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2006): *Els espais hidràulics de Picassent. L'expansió del regadiu durant els segles XVIII al XX*, Picassent, Ajuntament de Picassent.
- MATEU, J. F. (1980): "El llano de inundación del Xúquer (País Valencià): geometría y repercusiones morfológicas y paisajísticas", *Cuadernos de Geografía*, 27, p. 121-142.
- (1989): "Assuts i vores fluvials regades al País Valencià medieval", en *Los paisajes del agua*, València; Alacant, Universitat de València; Universitat d'Alacant, p. 165-186.
- PINGARRÓN, E. (1981): "Rastreo de una centuriatio en la zona sur de la Huerta de Valencia", *Cuadernos de Geografía*, 29, 161-176.
- RIBERA, A. (2002): "La fundación de Valencia y su impacto en el paisaje", en *Historia de la ciudad. II. Territorio, sociedad y patrimonio*, València, p. 43.
- ROMERO, J. (1983): *Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea: los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX*, Madrid.
- ROMERO, J. i HERNÁNDEZ, J. L. (1980): *Feudalidad, burguesía y campesinado en la huerta de Valencia*, València, Ajuntament de València.
- SELMA, S. (1991): "El molí hidràulic de farina i l'organització de l'espai rural andalusí. Dos exemples d'estudi arqueològic espacial a la Serra d'Espadà (Castelló)", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, vol. XXVII, p. 69-106.
- (1994): "Evolució des de l'època andalusí de l'espai agrari irrigat a la Vall de Veo (Serra d'Espadà, Castelló)", en *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Alacant, vol. III, p. 567-574.
- (1995): "Acequia", "Acueducto", "Embalse", "Irrigación", i "Presa", en Manuel CERDÀ i Mario GARCÍA BONAFÉ (dirs.): *Enciclopedia Valenciana de Arqueología Industrial*, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, p. 15-17, 19-20, 259-261, 355-358, 514-517, respectivament.
- (1998): "Hidraulisme medieval al territori d'Onda", *Butlletí d'Estudis Municipals*, 1, Onda, p. 179-194.
- TORRÓ, J. (1988-89): "Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsament del poblament mudèjar. La Montanea Valencie (1286-1291)", *Afers*, 7, p. 95-124.
- (2005): "Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: Les transformacions de la colonització cristiana", *Afers*, 51, p. 301-356.